

УДК 902(477)069(1–4)94(36)

Полідович Юрій

кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
науково-дослідного відділу
“Історія ювелірного мистецтва в Україні”,
Музей історичних коштовностей України – філіал
Національного музею історії України
(Київ, Україна)
yurkop@ukr.net

Polidovych Yuriy

Candidate of Historical Sciences (PhD),
Leading researcher
Research department ‘History of jewelry art in Ukraine’,
Museum of Historical Treasures of Ukraine,
the branch of the National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

КОЛЕКЦІЯ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ КАМ'ЯНИХ СКУЛЬПТУР ІЗ ПОЛОГІВСЬКОГО РАЙОННОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ (ЗАПОРІЗЬКА ОБЛАСТЬ)¹

COLLECTION OF MEDIEVAL STONE SCULPTURES FROM POLOGY REGIONAL MUSEUM OF LOCAL LORE (ZAPORIZHIA REGION)

Анотація

В статті розглянуто 13 кам'яних скульптур половецького часу (XII – перша пол. XIII ст.), які зберігаються в районному краєзнавчому музеї м. Пологи Запорізької обл.

Ключові слова: кам'яна скульптура, половці, Середньовіччя, Пологи, музей, колекція.

Summary

The article considers the 13 stone sculptures of the Polovtsian era (the 12th – the first half of the 13th century), which are stored in the regional museum of the town Polology, Zaporizhia region.

Keywords: stone sculpture, Cumans (polovtsi), medieval, Pology, museum, collection.

У районному краєзнавчому музеї м. Пологи Запорізької обл. зібрано невелику, але досить репрезентативну колекцію кам'яних скульптур половецького часу (XI–XIII ст.). Більшість з них знаходиться в експозиції під відкритим небом у дворі музею, одна статуя експонується в самому музеї.

Загальна характеристика колекції

Колекція музею нині налічує 13 скульптур різного ступеня збереженості, представлених чоловічими та жіночими фігурами, зображеними у подібних позах: стоять із зігнутими та зведеними унизу живота руками, в яких тримають дуже умовно відтворену високу чашу. За цією ознакою скульптури можна віднести до середньовічних, зокрема, половецьких, на що також вказують і інші ознаки, які розглядатимуться далі.

Колекція статуй почала формуватися у травні 1970 р., невдовзі після відкриття музею, за активного сприяння першого директора закладу та краєзнавця О. В. Чудновського. Тоді Л. В. Акименком із м. Пологи було передано першу половецьку статую (інв. № 539)². Згодом статуї привозили до музею з різних місць Пологівського р-ну. Вже в червні 1970 р. 2 екземпляри (інв. №№: 534, 535) надійшли із с. Семенівка від Г. Н. Глуценка³, а по одному (інв. №№: 533 і 536) – із с. Ульянівка (нині – Ожерельне) та с. Басань від Н. В. Кащенко⁴. Через рік від В. А. Плевако із с. Кінські Роздори надійшло 5 різних статуй (інв. №№: 532, 537, 538, 540, 541)⁵. У 1980 р. В. К. Шапка передав

1 Автор статті висловлює вдячність директору Пологівського районного краєзнавчого музею Ірині Садовій та старшому науковому співробітнику музею Наталії Колесник за надану можливість опублікувати огляд колекції скульптур, а також Сергію Горошко за надані фото статуй та допомогу під час дослідження колекції.

2 Архів Пологівського районного краєзнавчого музею. – Акт № 69 від 19.05.1970 р.

3 Там само. – Акт № 67 від 06.06.1970 р.

4 Там само. – Акт № 68 від 17.06.1970 р.

5 Там само. – Акт № 69 від 08.07.1971 р.

до музею фрагмент кам'яної статуї (інв. № 4 658)⁶. Ще 2 екземпляри (інв. №№ 8 611 та 8 772) надійшли останнім часом від П. М. Банька із с. Григорівка⁷ та від Н. Ф. Шептій із с. Чубарівка (нині – Федорівка)⁸.

Інформація про місце та обставини виявлення статуй, їх зв'язок із певними курганами, яких є чимало у Пологівському та сусідніх (адже не можна заперечувати факт надходження статуй із інших регіонів) районах, на жаль, втрачена. З огляду на незадовільний стан усіх пологівських статуй і, особливо, на значну фрагментованість деяких із них, можна стверджувати, що ці середньовічні скульптури у XVIII–XX ст. пройшли через чимало випробувань – повалення з курганів, руйнування, використання для господарських потреб та як будівельного матеріалу тощо⁹. Зокрема, виїмка на задній площині статуї із с. Ульянівка / Ожерельне (інв. № 533) свідчить, що вона використовувалася як корито для худоби або свійської птиці (Рис. 2, 3). Статуя із с. Чубарівка (інв. № 8 772) була знайдена місцевими мешканцями у фундаменті мурованої комори, збудованої на поч. XX ст. заможним господарем п. Бондаренком. Потім вона деякий час стояла в селі на вулиці, аж поки не потрапила до музею¹⁰.

Опис скульптур

Інвентарний № 532, с. Кінські Роздори (Рис. 1).

Статуя відтворює фігуру людини, що стоїть, стать не визначена. Виготовлена з вапняку сірого кольору. Висота – 1,3 м.

Голова статуї відбита. Плечі похилі, округлі. Живіт об'ємний, овальної форми, нижня частина виступає вперед. Руки об'ємні, відокремлені від тулуба широкими неглибокими виїмками, з тильного боку теж позначені ледь помітними виїмками, трохи нижче пахв зроблено наскрізні отвори. У профіль плечові частини рук широкі. Між ліктями і постаментом – підтрикутні виїмки. На статуї, ймовірно, зображено верхній і нижній одяг, зокрема каптан розпашного типу, поли якого облямовані вузькими смугами. Нижні частини каптана й ніг виділені з постаменту горельєфом. Постамент прямокутної форми. Скульптура вкопана на рівні стоп.

Стан збереження незадовільний. У статуї, як уже зазначалося, відбита голова, оббиті поділ каптана і ноги, збито кисті рук і посудину, на тильному боці – численні дрібні вибоїни. Камінь сильно вивітрився, частково покритий лишайником, через що дрібні деталі іконографії зникли.

Інвентарний № 533, с. Ульянівка (нині – Ожерельне) (Рис. 2).

Верхня частина статуї відтворює фігуру чоловіка. Виготовлена з пісковика сірого кольору. Висота – 0,72 м.

Голова виділена з моноліту, шия коротка. На голові – шолом сфероконічної форми з широкою околичкою. Обличчя овальне, з широкими вилицями й виділеним підборіддям. Помітні рельєфно виділені надбрівні дуги й ніс. Ліве вухо відтворене рельєфним валиком у вигляді знаку питання з потовщенням на мочці вуха (можливо, так зображено невелику сережку). Плечі широкі, похилі, асиметричні (ліве плече трохи вище правого), різко переходять у лінію рук. З плечей на груди спускаються портупейні ремені. З лівого боку частково збереглася рельєфно виділена грудь. Руки об'ємні, з лицьового боку відносно вузькі, у профіль плечові частини широкі; відокремлені від тулуба широкими глибокими виїмками. Внутрішній бік рук округлий. На рукавах рельєфом виділено широкі смуги. Плечові частини підтесані, тильний бік вирівняний. Скульптура вкопана на рівні середини живота.

Стан збереження незадовільний. Скульптуру представлено верхньою частиною до пояса, стесані обличчя і живіт, на тильному боці – велике коритоподібне заглиблення. Поверхня сильно вивітрилася, з боків і ззаду покрита мохом.

Інвентарний № 534, с. Семенівка (Рис. 3).

Статуя відтворює фігуру чоловіка (?), що стоїть. Виготовлена з пісковика світло-коричневого кольору. Висота – 0,95 м.

Голова й ліва рука відбиті. Грудна частина сплюснена. Живіт об'ємний, овальної форми, ледь виступає уперед. У верхній частині помітні рельєфні валики, які, ймовірно, позначали наплічні ремені. Руки об'ємні, широкі (особливо плечові частини у профіль), відокремлені від тулуба розлогими глибокими виїмками, з тильного боку позначені вузькими глибокими виїмками; внутрішній бік рук округлий; лікті заокруглені. В руках – висока посудина у формі банки. На статуї, ймовірно, відтворений верхній та нижній одяг. Верхній

6 Там само. – Акт № 613 від 09.06.1980 р.

7 Там само. – Акт № 13 від 30.11.2005 р.

8 Там само. – Акт № 2 від 26.02.2007 р.

9 Порів.: *Полидович Ю., Усачук А.* Вторая жизнь средневековых каменных изваяний // *Степи Европы в эпоху средневековья.* – Т. 10. – Донецк, 2012. – С. 206–216.

10 *Шак В.* Баба на обочине – жди беды / [Эл. ресурс]. – Режим доступа: https://zurnalist.io.ua/s2457216/baba_na_obochine_jdi_bedy. (дата обращения: 02.12.2017). – Название с экрана.

каптан розпашного типу. Його поли облямовані широкою смугою, показаною в рельєфі. Нижче правої руки зображені підвішені до пояса на вузьких ремінцях предмет підтрикутної форми й довгий ніж. Нижня частина каптана виділена з постаменту горельєфом. З боків та ззаду статуя підтесана та вирівняна. Скульптура вкопана на рівні піл каптана.

Стан збереження незадовільний. Відбиті голова, ліва рука й плечі, численні вибоїни на грудях і животі; збиті кисті рук та посудина; оббитий тильний бік. Поверхня вивітрилася і вкрита мохом.

Інвентарний № 535, с. Семенівка (Рис. 4).

Статуя відтворює фігуру людини, що стоїть, стать не визначається. Виготовлена з пісковика світло-коричневого кольору. Висота – 1,5 м.

Голова відбита. Плечі округлі. Живіт об'ємний, трапецієподібної форми, сильно виступає вперед. Руки об'ємні, широкі; відокремлені від живота та з тильного боку від торса вузькими глибокими виїмками; лінія тильного боку рук не збігається з лінією спини; внутрішній бік рук округлий. У руках – висока посудина у формі банки. Тип каптана через пошкодження не визначається. Нижня його частина виділена з постаменту горельєфом. Статуя з боків та ззаду підтесана та вирівняна. Вкопана на рівні піл каптана.

Стан збереження незадовільний. Відбиті голова, частково передпліччя і верхні бокові частини постаменту; стесані грудна частина й кисті рук; на грудях, животі та посудині – численні вузькі проточені лінії та невеликі вибоїни. Поверхня сильно вивітрилася, дрібні деталі іконографії не простежуються, верхня частина вкрита лишайником.

Інвентарний № 536, с. Басань (Рис. 5, 1-2).

Верхня частина статуї, що відтворює фігуру чоловіка (?). Виготовлена з пісковика сірого кольору. Висота – 0,5 м.

Голова виділена з моноліту, низько посаджена, шия коротка. На голові, ймовірно, зображений шолом, форма якого через пошкодження не визначається. Плечі масивні, похилі, округлі, асиметричні (ліве плече нижче правого). Скульптура вкопана на рівні грудей.

Стан збереження незадовільний. Статуя представлена верхньою частиною, відбита частина головного убору, стесане й пошкоджене обличчя, численні невеликі вибоїни на грудях. Поверхня сильно вивітрилася, дрібні деталі іконографії не простежуються, вкрита лишайником.

Інвентарний № 537, с. Кінські Роздори (Рис. 6).

Статуя відтворює фігуру жінки. Виготовлена з пісковика темно-сірого кольору. Висота – 1,2 м.

Голова виділена з моноліту, шия коротка. На голові – головний убір, але його тип через пошкодження не визначається. Обличчя округле, з широкими вилицями. Плечі широкі, похилі, округлі, асиметричні (ліве плече нижче правого). Руки об'ємні, у профіль плечові частини широкі, відокремлені від тулуба глибокими широкими виїмками, на тильному боці – вузькими неглибокими виїмками. Внутрішній бік рук округлий. Плечові частини й тильний бік підтесані й вирівняні. У верхній частині грудей у рельєфі зображено прикрасу, що складається з окремих послідовно розташованих елементів (можливо, намисто), та одна (чи дві) гривні. Перса невеликі, підтрикутної форми. Живіт об'ємний, великий, округлий. Скульптура вкопана на рівні пояса.

Стан збереження незадовільний. Скульптуру представлено верхньою частиною до пояса, відбитий головний убір, стесані обличчя, оббите ліве плече. Поверхня сильно вивітрилася, вкрита лишайником і мохом.

Інвентарний № 538, с. Кінські Роздори (Рис. 7).

Верхня частина статуї, що відтворює фігуру чоловіка (?). Виготовлена з крупнозернистого граніту. Висота – 0,76 м.

Голова виділена з моноліту, масивна; шия коротка. Обличчя округле. Плечі похилі, округлі. Чоловік, можливо, був зображений у шоломі. На лівому плечі простежується рельєфне зображення ремня. Скульптура вкопана на рівні грудей.

Стан збереження незадовільний. Статую представлено верхньою частиною до рівня грудей, відбиті головний убір і підборіддя, стесане обличчя, великі відколи на спині. Поверхня дуже сильно вивітрилася, вкрита лишайником.

Інвентарний № 539, м. Пологи (Рис. 8).

Статуя відтворює фігуру чоловіка (?). Виготовлена з пісковика світло-коричневого кольору. Висота – 0,49 м.

Голова виділена з моноліту, низько посаджена на плечах, шия не виділена. Головний убір має сфероконічну форму, тип не визначається. Обличчя округле, з широкими вилицями та виділеним підборіддям. Плечі вузькі, похилі, округлі, асиметричні (ліве плече трохи вужче і нижче правого). Живіт об'ємний, невеликий, трапецієподібної форми. Руки напівоб'ємні, відокремлені від тулуба вузькими неглибокими виїмками.

Внутрішній бік рук округлий. В руках – широка посудина у формі банки. Скульптура з боків та ззаду підтесана та вирівняна. Встановлена на рівні дна посудини.

Стан збереження незадовільний. Стесані обличчя і груди, помітні поздовжні вертикальні смуги на грудній частині і на тильному боці, обрита ліва рука. Поверхня сильно вивітрилася, через що дрібні деталі іконографії не простежуються.

Інвентарний № 540, с. Кінські Роздори (Рис. 9).

Статуя відтворює фігуру жінки, що стоїть. Виготовлена з пісковика сірого кольору. Висота – 0,43 м.

Голова виділена з моноліту, шия коротка. Жінка була зображена з головним убором, тип якого внаслідок сильних пошкоджень не визначається. З головного убору на спину спадає широка підтрикутна “лопоть”, краї якої облямовані широким рельєфним валиком. “Лопать” повністю закриває плечі. Обличчя об’ємне, округле, з широкими вилицями. Ліве плече похиле, округле. Простежується ліва грудь підовальної форми. Живіт об’ємний, невеликий, трапецієподібної форми. Руки напівоб’ємні, у профіль плечові частини широкі, відокремлені від тулуба широкими неглибокими виїмками. Руки зігнуті в ліктях під тупим кутом. Між ліктями й постаментом – невеликі підтрикутні виїмки. В руках – посудина. Зображено верхній одяг, імовірно, каптан. Нижня частина каптана і ноги виділені з постаменту барельєфом. Статуя з боків та ззаду підтесана і вирівняна. Постамент прямокутної форми. Скульптура вкопана майже на рівні піл каптана.

Стан збереження незадовільний. Відбиті верхня частина тулії головного убору і праве плече, невеликі вибоїни на обличчі, грудях, животі, посудині й каптані. Поверхня сильно вивітрилася, у верхній частині – мох і лишайник.

Інвентарний № 541, с. Кінські Роздори (Рис. 10).

Статуя відтворює фігуру чоловіка. Виготовлена з вапняку темно-сірого кольору. Висота – 0,82 м.

Голова виділена з моноліту, шия коротка. Чоловік був зображений у шоломі, форма якого через пошкодження не визначається. З-під шолома на спину спадають три коси, які доходять до середини спини. Обличчя овальне, з широкими вилицями. Плечі похилі, округлі, асиметричні (ліве плече трохи вище правого). Живіт об’ємний, підпрямокутної форми. Руки об’ємні, у профіль плечові частини широкі, відокремлені від тулуба вузькими глибокими виїмками; з тильного боку виокремлені вузькими неглибокими виїмками. Внутрішній бік рук округлий. З плечей на спину спускаються портупейні ремені. Статуя з боків та ззаду підтесана та вирівняна. Вкопана на рівні ліктів.

Стан збереження незадовільний. Збереглася верхня частина; обличчя стесане, верхня частина шолома й підборіддя відбиті, на животі та тильному боці рук – великі відколи, відшаровування поверхні на обличчі, тильний бік на рівні плечей оббитий. Поверхня сильно вивітрилася, ззаду вкрита мохом.

Інвентарний № 4 658, місце походження невідоме (Рис. 5, 3-4).

Фрагмент середньої частини масивної статуї, яка відтворює фігуру людини, що стоїть, статі не визначається. Виготовлена з вапняку сірого кольору.

Нижню частину статуї виконано в горельєфі (тип II, за С. О. Плетньовою¹¹). Живіт об’ємний. Руки відокремлені від тулуба вузькими глибокими виїмками. Деталі зображення верхнього одягу (каптана) відсутні. В руках – висока посудина у формі банки. З боків постамент підтесаний і вирівняний.

Стан збереження незадовільний. Зберігся лише фрагмент середньої частини від низу живота до нижньої частини каптана; кисті рук стесані. Поверхня сильно вивітрилася, місцями вкрита мохом.

Інвентарний № 8 611, с. Григорівка (Рис. 11).

Статуя відтворює фігуру чоловіка, що стоїть. Виготовлена з пісковика темно-сірого кольору. Висота – 1,6 м.

Голова виділена з моноліту. На голові – шолом сферо-конічної форми з околичкою, яку виділено в рельєфі. На тулії простежується вузька лінія-канавка, що поділяє шолом на дві частини (можливо, так зображено вертикальні пластини, що скріплюють сектори шолома). З-під шолома на спину спадають три коси, які доходять до рівня лопаток (?). Обличчя об’ємне, овальне, підборіддя рельєфно не виділене (можливо, збите). Плечі похилі, округлі. З плечей на груди спускаються портупейні ремені, на яких закріплені невеликі круглі бляхи. Живіт великий, об’ємний, округлий. Руки об’ємні, у профіль плечові частини широкі, відокремлені від тулуба широкими глибокими виїмками, з тильного боку виокремлені вузькими глибокими виїмками. Внутрішній бік рук округлий. Передпліччя масивне. В руках – посудина у формі банки. Тип каптана через пошкодження визначити неможливо. Нижче піл каптана – пляшкоподібні ноги. Нижня частина каптана й ноги виділені з постаменту горельєфом. Статуя з боків та ззаду підтесана та вирівняна. Постамент прямокутної форми.

11 Плетнева С. Половецкие каменные изваяния // САИ. – Вып. Е 4–02. – М., 1974. – С. 61, рис. 33, I.

Скульптура вкопана на рівні стоп.

Стан збереження незадовільний. Великі відколи на голові, відбите підборіддя, невеликі вибоїни на животі й каптані, стесані кисті рук і посудина, оббита права сторона каптана. Поверхня сильно вивітрилася; тильний бік вкритий червоною фарбою, постамент по всьому периметру рясно заповнений мохом і лишайником.

Інвентарний № 8 772, с. Чубарівка (нині – Федорівка) (Рис. 12).

Статуя відтворює фігуру жінки. Виготовлена з граніту сірого кольору. Висота – 1,27 м.

Голова виділена з моноліту, низько посаджена, шия не виділена. Обличчя сплюснене (?), овальне. Плечі вузькі, різко похилі, округлі, асиметричні (ліве плече нижче правого). На грудях простежується гладенька гривна, відтворена в низькому рельєфі. Простежуються невеликі підтрикутні (?) груди. Живіт слаборельєфний, округлий. Руки напівоб'ємні, тонкі, відокремлені від тулуба широкими неглибокими виїмками; зігнуті в ліктях під тупим кутом. Внутрішній бік рук округлий. В руках – невелика посудина у формі банки. З боків та ззаду статуя підтесана і вирівняна.

Стан збереження незадовільний. Відбита верхня частина голови (можливо, головного убору), стесані та оббиті обличчя, кисті рук і посудина, невеликі відколи на руках, численні невеликі вибоїни на грудях і животі. Поверхня сильно вивітрилася, з боків та ззаду скульптура вкрита лишайником.

Загальний аналіз колекції.

При характеристиці цих скульптур насамперед варто звернути увагу на матеріал, з якого їх зроблено, оскільки він може вказати на регіон виготовлення¹². Зокрема, це пісковик (7 статуй), вапняк (4) та граніт (2). Найбільш очікуваним матеріалом для Пологівського р-ну, як і загалом для Запорізької обл., є граніт, оскільки регіон знаходиться в межах східної частини Українського кристалічного щиту. Відома навіть історія атрибуції гранітних статуй, що нині зберігаються в музеї Кривого Рогу як таких, що походять із Запорізького Приазов'я, що з часом було підтверджено встановленням точного місця походження – с. Кінські Роздори Пологівського р-ну¹³. Проте в колекції Пологівського музею гранітних статуй є лише 2, що свідчить про їх місцеве походження. Інші статуї виготовлено з пісковика або вапняка – матеріалу, привізного для регіону, найімовірніше, з північного та східного Донбасу¹⁴. За даними Л. С. Гераськової, яка в 1980-ті рр. оглядала колекцію Пологівського музею, 4 з розглянутих статуй виготовлено з пермських пісковиків, виходи яких відомі у Бахмутській улоговині на Донеччині¹⁵. Цілком можливо, що скульптури могли бути перевезені до Пологівського регіону вже у XVIII–XX ст.¹⁶. Проте вірогідніше, що це сталося ще за половецьких часів, і статуї були транспортовані з місць їх виготовлення на родовищах придатних порід каменю до святилищ – місць їх встановлення, самими половцями.

Майже всі скульптури з Пологівського музею значно пошкоджені через свій вік і обставини функціонування, особливо в останні століття. Це, зокрема, фактично повне зникнення рельєфних деталей зображення, які позначають риси обличчя, одяг, військову амуніцію, прикраси, аксесуари тощо. На жаль, про такі ми можемо говорити лише в декількох випадках.

На 7 чоловічих скульптурах було відтворено одяг та військову амуніцію, елементи зображень яких можна ще простежити. Так, на скульптурі, що походить із с. Григорівка (інв. № 8 611) (Рис. 11), на голові зображено шолом сферо-конічної форми з околичкою, який виділено в рельєфі. На тулії простежується вузька ліній-канавка, що поділяє шолом на дві частини (можливо, так зображено вертикальні пластини, що скріплюють сектори шолома). На чоловічій скульптурі із с. Ульянівка (інв. № 533) на голові міститься шолом сферо-конічної форми (за С. Плетньовою¹⁷) із широкою околичкою, позначеною рельєфним валиком (Рис. 2). Ще на 4 скульптурах (інв. № 536 (с. Басань), № 539 (м. Пологи), №№ 538 і 541 (с. Кінські Роздори)), напевно, також було зображено шоломи, але через пошкодження їх форма не визначається.

На скульптурах із с. Кінські Роздори (інв. № 541) та с. Григорівка (інв. № 8 611) з-під шолома на спину спадають три коси, які доходять десь до середини спини (тип I зачіски, за С. Плетньовою¹⁸) (Рис. 10, 3; 11, 3).

Також на чоловічій скульптурі із с. Григорівка (Рис. 11) найкраще збереглися елементи портупей. Це показані в рельєфі реміні, що спускаються із плечей на груди, та поперечний ремінець, що проходить у пахви; на ременях – закріплені невеликі круглі бляхи (за С. Плетньовою, напевно, реміні і бляхи типу I¹⁹). Рельєфні зображення окремих фрагментів портупейних ремінів збереглися ще на 4 скульптурах (інв. №№: 533 (с. Ульянівка), 534 (с. Семенівка), 538 і 541 (с. Кінські Роздори)).

12 Плетнева С. Половецкие каменные изваяния... – С. 53–54

13 Гераськова Л. Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи. – К., 1991. – С. 28–29.

14 Там само. – С. 24–28.

15 Там само. – С. 26.

16 Пор.: Полидович Ю., Усачук А. Вторая жизнь средневековых каменных изваяний... – С. 234.

17 Плетнева С. Половецкие каменные изваяния... – С. 25.

18 Там само. – С. 33, рис. 9, 36

19 Там само. – Рис. 6, 10.

На скульптурі із с. Семенівка (інв. № 534) збереглося зображення верхнього одягу – каптана розпашного типу, поли якого облямовані широкою смугою (Рис. 3, 1). Зображення каптана, безумовно, можна помітити і на щонайменше 2 інших скульптурах, хоча вони й не збереглися, але про це свідчить нижня частина відтворених фігур, де в горельєфі показано поли одягу (інв. №№ 4 658 і 8 611). На семенівській скульптурі поли каптана відтворені розведеними вниз десь на 10 см (Рис. 3, 1). Зазвичай у таких випадках зображувався і нижній одяг (сорочка)²⁰, але тут жодні його ознаки не збереглися. На скульптурі із с. Ульянівка (інв. № 533) на передпліччі рукави каптана доповнені широкими рельєфними смугами (Рис. 2), які, за С. Плетнєвою, позначають широкі неорнаментовані нашивки (клави)²¹.

На скульптурі із с. Семенівка (інв. № 534) нижче правої руки в рельєфі зображено предмет підтрикутної форми (ймовірно, мішечок-гаманець²²) та довгий ніж, підвішені на вузьких ремінцях до пояса, зображення якого наразі відсутнє (Рис. 3).

А на чоловічій скульптурі із с. Ульянівка (інв. № 533) (Рис. 2) збереглися риси обличчя: простежуються надбрівні дуги та ніс. Ліве вухо відтворене рельєфним валиком у вигляді знака питання з потовщенням на мочці вуха (цілком можливо, що так зображено сережку).

На 2 із 3 скульптур, які визначаються як жіночі, у верхній частині грудей у рельєфі зображено прикраси: гладеньку гривну (інв. № 8 772, с. Федорівка) (Рис. 12, 1) та прикрасу, що складається з окремих послідовно розташованих елементів (намисто, ймовірно, II типу за С. Плетнєвою: з підвісок різної форми, здебільшого ромбічної і прямокутної²³), нижче якої знаходяться одна (чи дві) гривні²⁴ (інв. № 537, с. Кінські Роздори) (Рис. 6). Також на 2 скульптурах (інв. №№: 537 і 540) простежуються ознаки скульптурного зображення головних уборів, тип яких встановити вже неможливо (Рис. 6; 9). Крім того, на скульптурі із с. Кінські Роздори (інв. № 540) на спинній частині збереглося зображення широкої підтрикутної "лопати", краї якої облямовані широким рельєфним валиком. Вона спадає з головного убору на спину і повністю закриває плечі²⁵ (Рис. 9, 3). Також на скульптурі із с. Кінські Роздори (інв. № 537) рукави каптана на передпліччі доповнені широкими рельєфними смугами (Рис. 6), які, як вже зазначалося, позначають широкі неорнаментовані нашивки (клави).

За сукупністю зібраних даних усі скульптури можна датувати в межах XII – першої пол. XIII ст., тобто часом розквіту Половецького степу.

Висновки.

Половецькі скульптури, що вводяться в науковий обіг, доповнюють наші уявлення про культуру середньовічних кочовиків. Дана публікація – попередня. Всі скульптури потребують більш детального комплексного дослідження та аналізу. Важливість цього полягає в заповненні певної лакуни, присутньої у поки що єдиному зведенні половецької скульптури, зробленому С. Плетнєвою понад 45 років тому²⁶.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архів Пологівського районного краєзнавчого музею.
2. Гераськова Л. С. Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи. – Київ: Наукова думка, 1991. – 132 с.
3. Полюдович Ю. Б., Усачук А. Н. Вторая жизнь средневековых каменных изваяний // Степи Европы в эпоху средневековья. – Т. 10: Половецкое время. – Донецк: ДонНУ, 2012. – С. 199–260.
4. Плетнева С. А. Половецкие каменные изваяния (Археология СССР. Свод археологических источников / АН СССР. Ин-т археологии. Под общ. ред. акад. Б. А. Рыбакова; Вып. Е 4–02). – Москва: Наука, 1974. – 200 с.
5. Шак В. Баба на обочине – жди беды / [Електронний ресурс]: Сайт журналіста Владимира Шака. – Режим доступу: https://zurnalists.io.ua/s2457216/baba_na_obochine_jdi_bedy.02.12.2017 (дата обращения: 15.07.2018). – Название с экрана.

REFERENCES

1. Arkhiv Polohivskoho raionnoho kraieznavchoho muzeiu.
2. Heraskova L. S. Skulptura serednovichnykh kochovykiv stepiv Skhidnoi Yevropy. – K.: Naukova dumka, 1991. – 132 s.
3. Polydovych Yu. B., Usachuk A.N. Vtoraia zhyzn srednevekovykh kamennykh yzvaianyi // Stepy Evropy v epokhu srednevekovia. – T. 10: Polovetskoe vremia. – Donetsk: DonNU, 2012. – S. 199–260.

20 Там само. – С. 35.

21 Там само. – С. 35. Рис. 12, 11–12.

22 Там само. – С. 31. Рис. 10, 39.

23 Там само. – С. 45.

24 Пор.: Плетнева С. Половецкие каменные изваяния... – Табл. 61, кат. 1 144; 62, кат. 1 129; 68, кат. 1 181; 71, кат. 1 235; 82, кат. 1 302.

25 Порів.: Плетнева С. Половецкие каменные изваяния... – Рис. 16, 1.

26 Див.: Плетнева С. Половецкие каменные изваяния... – Рис. 3.

4. Pletneva S. A. Polovetskye kamennye yzvaianyia // SAY. – Vyp. E 4–02. – M.: Nauka, 1974. – 200 s.

5. Shak V. Baba na obochynе – zhdy bedy // Sait zhurnalysta Vladymyra Shaka [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupa: https://zurnalist.io.ua/s2457216/baba_na_obochine_jdi_bedy. 02.12.2017 (data obrashchenyia: 15.07.2018). – Nazvanye s ekrana.

Перелік ілюстрацій

Рис. 1. Кам'яна скульптура з с. Кінські Роздори, інв. № 532.

Рис. 2. Кам'яна скульптура з с. Улянівка (нині – Ожерельне), інв. № 533.

Рис. 3. Кам'яна скульптура з с. Семенівка, інв. № 534.

Рис. 4. Кам'яна скульптура з с. Семенівка, інв. № 535.

Рис. 5. Кам'яні скульптури: 1–2 – з с. Басань, інв. № 536; 3–4 – місце походження не відоме, інв. № 4 658.

Рис. 6. Кам'яна скульптура з с. Кінські Роздори, інв. № 537.

Рис. 7. Кам'яна скульптура з с. Кінські Роздори, інв. № 538.

Рис. 8. Кам'яна скульптура з м. Пологи, інв. № 539.

Рис. 9. Кам'яна скульптура з с. Кінські Роздори, інв. № 540.

Рис. 10. Кам'яна скульптура з с. Кінські Роздори, інв. № 541.

Рис. 11. Кам'яна скульптура з с. Григорівка, інв. № 8 611.

Рис. 12. Кам'яна скульптура з с. Чубарівка (нині – Федорівка), інв. № 8 772

Рис. 1

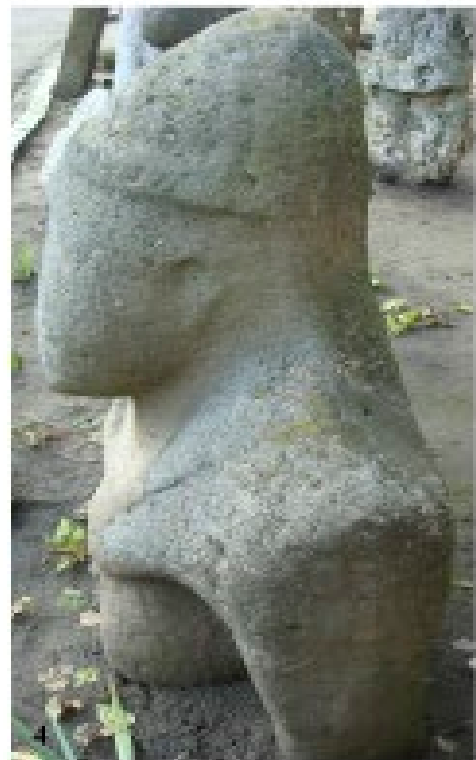

Рис. 2

Рис. 3

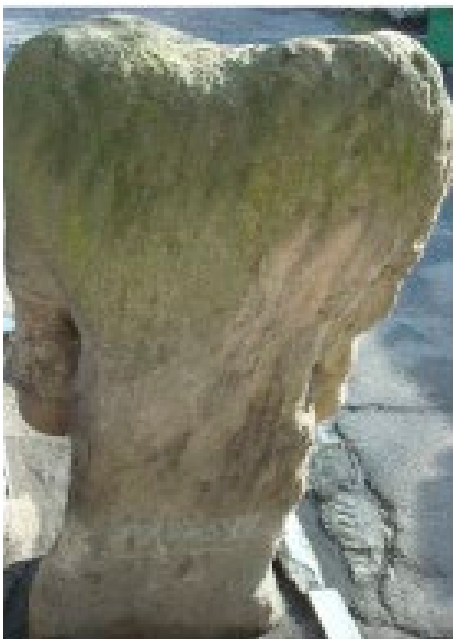

Рис. 4

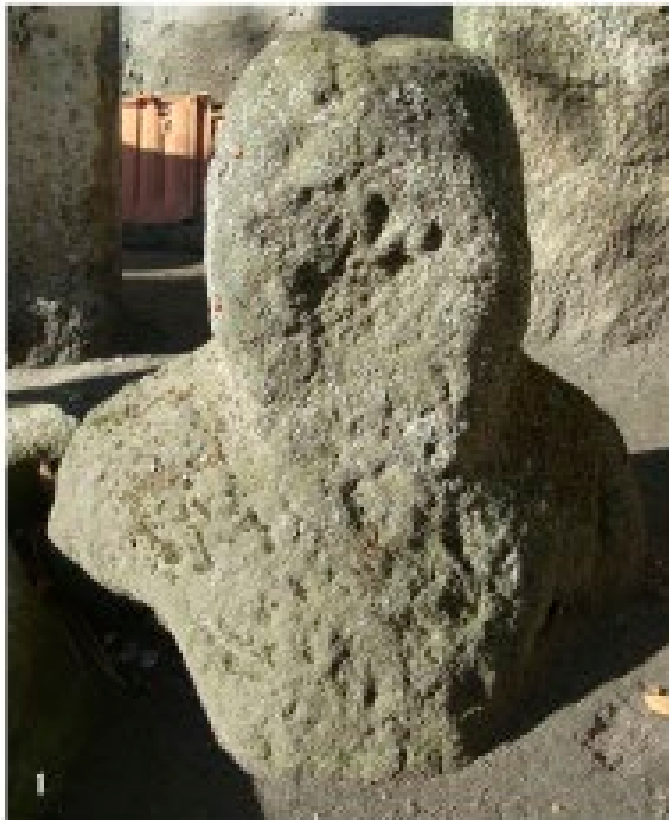

Рис. 5

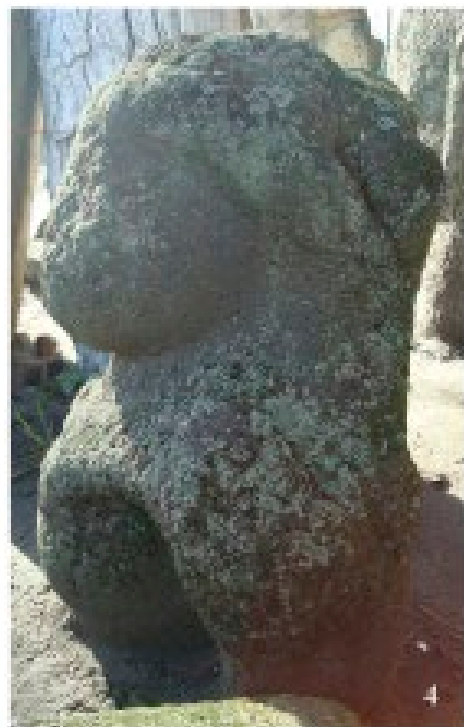
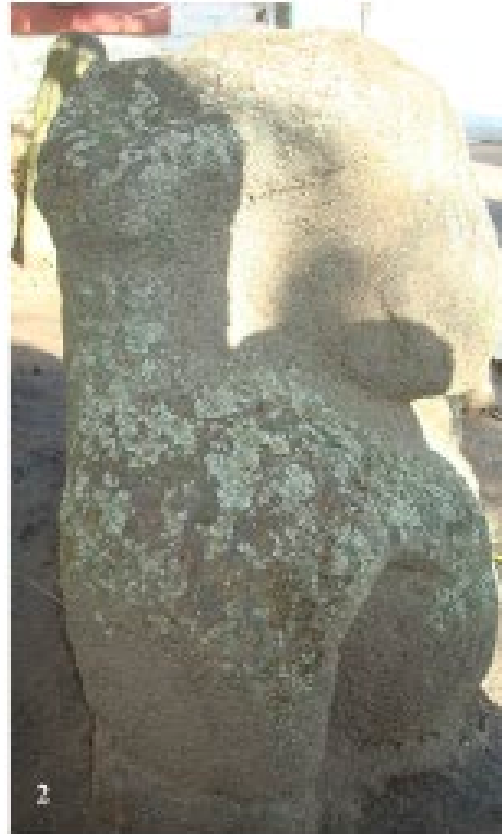

Рис. 6

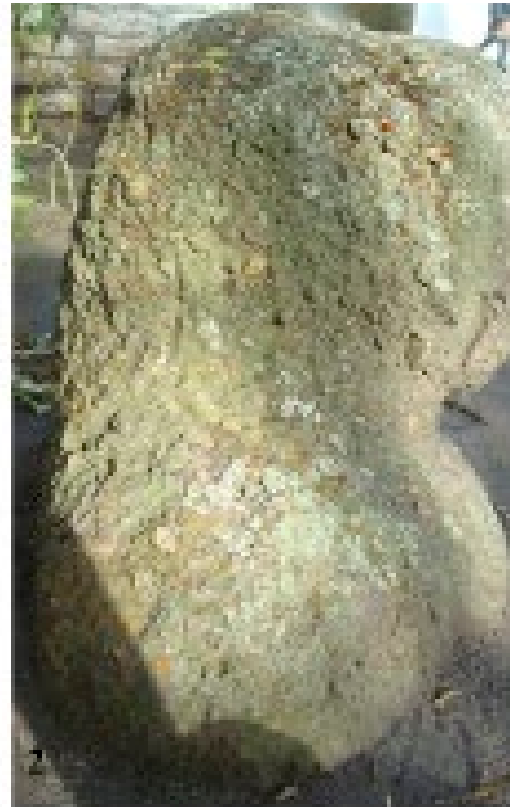
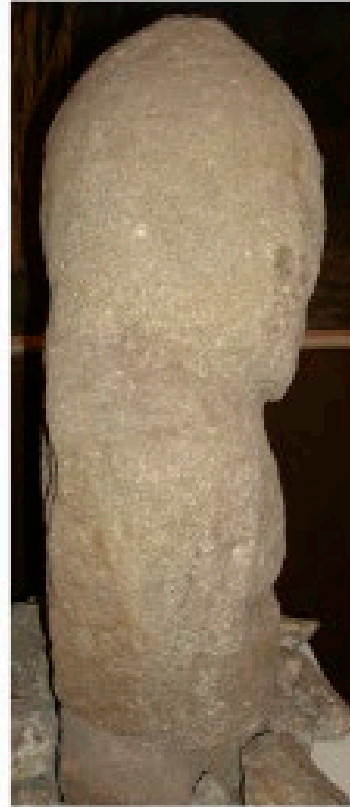

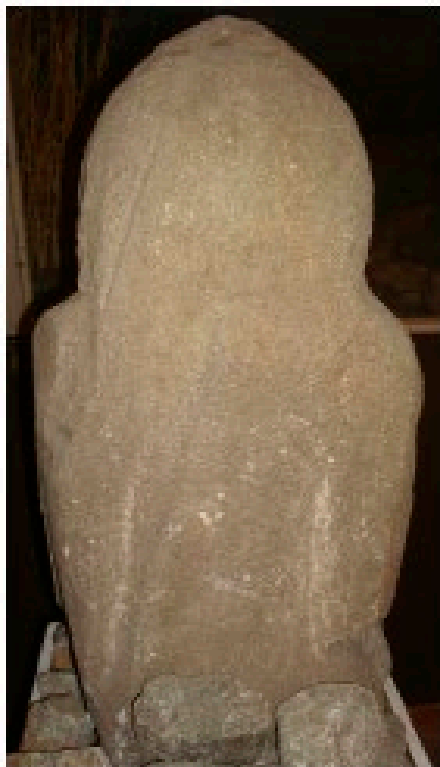
Рис. 7

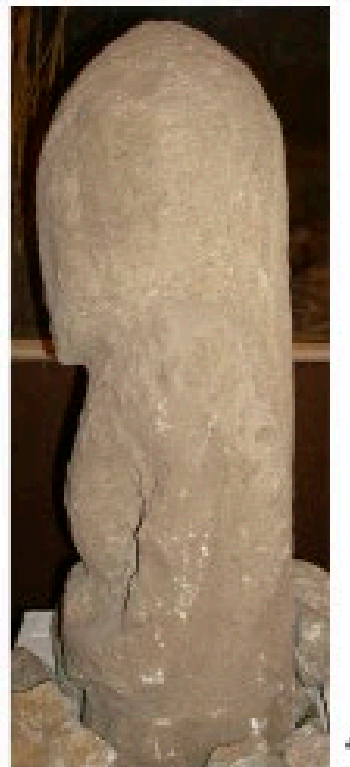
1

2

3

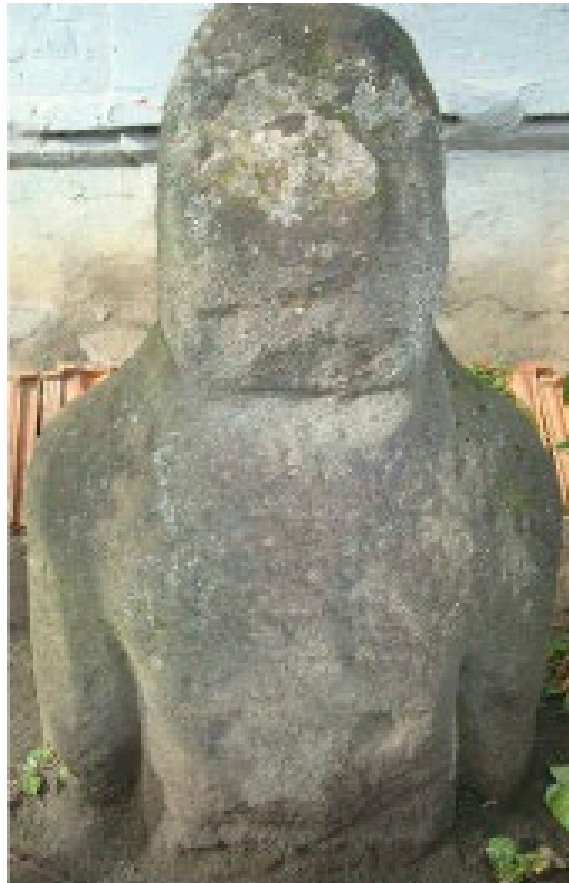

4

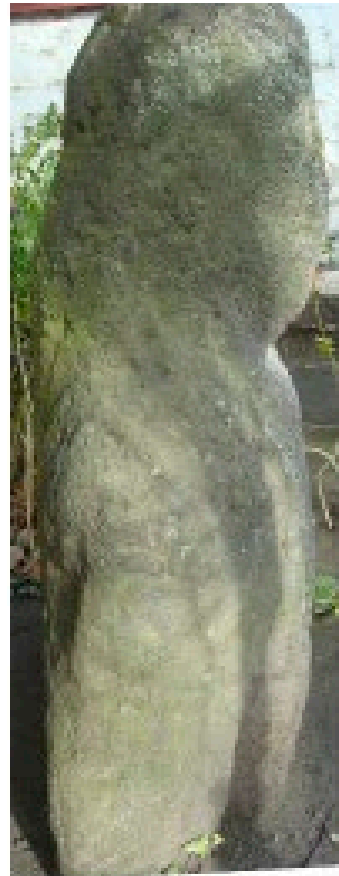
Рис. 8

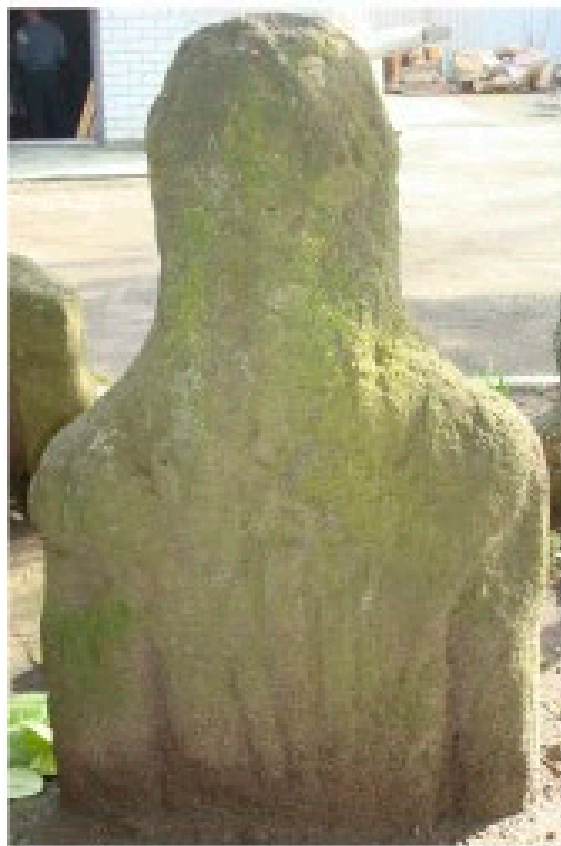
Рис. 9

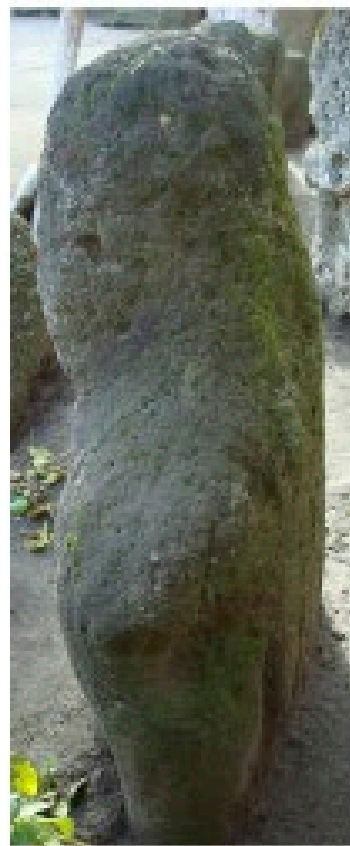
1

2

3

4

Рис. 10

Рис. 11

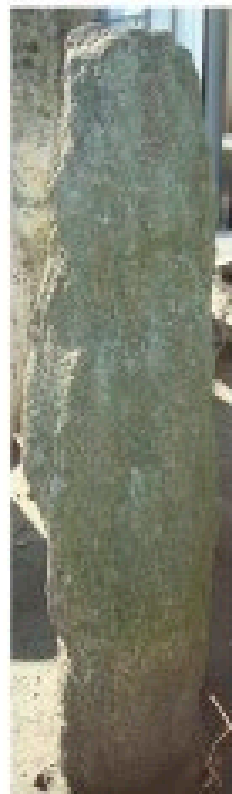
1

2

3

4

Рис. 12